

TRUDNE RELACJE. INSTYTUCJONALNA CENZURA I DRUGI OBIEG W POLSCE W LATACH 1976–1990. PERSPEKTYWA LITERATUROZNAWCZA

KAMILA BUDROWSKA

**DIFFICULT RELATIONS. INSTITUTIONAL CENSORSHIP AND THE SAMIZDAT
("SECOND CIRCULATION") IN POLAND 1976–1990. A LITERARY STUDIES
PERSPECTIVE**

ABSTRACT

In the article, the author discusses the relationship between institutional censorship and samizdat ("second circulation") in Poland in 1976–1990. The article is based on archival searches conducted in the documents of institutional censorship. The content is arranged chronologically and by issue. The article focuses on the censorship of Polish fiction, hypothesizing that changes in the relationship between censorship and the samizdat ("second circulation") are closely related to political crises, followed by changes in the level of sharpness of control.

KEY WORDS censorship, samizdat, Polish literature, communism, 1976–1990 period

CONTACT Uniwersytet w Białymstoku, Białystok; k.budrowska@uwb.edu.pl

1 / WPROWADZENIE

Punktem wyjścia niniejszych rozważań jest stwierdzenie, że powstanie w Polsce po roku 1976 niezależnego obiegu wydawniczego, rozumianego jako niezależne edytorstwo lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych (Błażejowska 2010: 9)¹, zachwiało systemem państwowej cenzury, wywołało weń rezonans i zmianę. Po pierwszych kilkunastu miesiącach, które można nazwać bezpośrednią „reakcją” na powstanie drugiego obiegu, nastąpił w cenzurze okres kolejny trwający aż do upadku systemu i likwidacji urzędu, w którym można mówić już o „relacjach”. Relacjach niebezpośrednich, lecz przejawiających się w świadomości istnienia „drugiej strony” i konkretnych działaniach.

Zagadnienie jest bardzo szerokie, tu zostanie jedynie zarysowane, z postulatami dalszych badań. Przyjęta w wystąpieniu perspektywa badawcza jest perspektywą badacza cenzury i opiera się na kwerendach przeprowadzonych w zespołach archiwalnych gromadzących dokumenty wytworzone przez GUKPPiW (Główny Urząd Kontroli Prasy Publikacji i Widowisk) i inne państwowe agendy kontrolujące, nie uwzględnia więc punktu widzenia strony opozycyjnej i wytworzonych przezeń dokumentów. W artykule skupiono się na cenzurowaniu literatury pięknej, prezentując hipotezę, iż **zmiany w relacjach pomiędzy cenzurą a drugim obiegiem są ściśle związane z kryzysami politycznymi, za którymi idą – zmiany poziomu ostrości kontroli**. Dla poparcia koncepcji opisano kilka wyrazistych przykładów historii edytorskiej utworów literatury pięknej polskiej, przy ścisłym uwzględnieniu aspektu chronologicznego.

2 / CENZURA I DRUGI OBIEG. STAN BADAŃ – NAJWAŻNIEJSZE USTALENIA

Zagadnienie zależności, przepływów, wzajemnego oddziaływania pomiędzy cenzurą a drugim obiegiem jest złożone, a stan badań – zaawansowany, choć nierównomiernie: badacze drugiego obiegu wzmiankują cenzurę często (choć ograniczając się do kilku najważniejszych ujęć), natomiast w opisach instytucjonalnej cenzury obieg niezależny pojawia się rzadziej, być może ze względu na fakt, iż działalność instytucjonalnej cenzury w Polsce w latach 70. i 80. scharakteryzowano ogólnie słabiej (Krajewski 2004; Friszke 2007; Błażejowska 2010; Sowiński 2011; Nolbrzak 2013; Olszsek 2015; Dabert 2018).

Ustalaniem fundamentalnym jest, iż samo istnienie instytucjonalnej cenzury wywołało potrzebę powołania do życia niezależnego obiegu publikacji. Jak stwierdza Andrzej Friszke, dalekimi kontekstami politycznymi powstania samizdatu był w Polsce kryzys marca 1968 oraz grudnia 1970, a okolicznościami bliższymi – kryzys ekonomiczny narastający od 1975 roku i masowe wystąpienia robotnicze z czerwca 1976. Równolegle, w latach 1975 i 1976 trwała kampania listów protestacyjnych środowisk intelektualnych do władz przeciwko poprawkom do konstytucji, w tym „list 59”, w którym znalazły się i passusy przeciwko cenzurze (Friszke 2007: 258–262). W czerwcu 1976 założono Komitet Obrony Robotników, jesienią zaczęto wydawać pierwsze pisma bezdebitowe: „Biuletyn” (związany z KOR-em) oraz „Opinię” (związana z Ruchem Obrony Praw Człowieka i Obywatela) (Friszke 2007: 258–262).

---

1 Drugi obieg może być też rozumiany szerzej, jako: wszelkie publikacje wydawane konspiracyjnie, potajemnie.

Inne ważne ogólne ustalenia dotyczące relacji cenzury i drugiego obiegu to: modyfikacja całokształtu systemu kontroli po powstaniu drugiego obiegu (Urbański 1992: 264), przenikanie obiegu oficjalnego i niezależnego (Szaruga 1992: 297–319), głęboki oddźwięk, jakim odbiła się w Polsce i na świecie publikacja raportów cenzorskich, wywiezionych przez pracownika WUKPPiW (Wojewódzkiego Urzędu Kontroli Prasy Publikacji i Widowisk) w Krakowie – Tomasza Strzyżewskiego i ogłoszonych drukiem w londyńskim „Aneksie”; publikacja przyczyniła się do zdynamizowania działań opozycji i osłabienia prawomocności PRL (Czarna księga cenzury PRL 1977)², a list do władz apelujący o zreformowanie zasad działania urzędu cenzury przekazał Radzie Ministrów Pen Club (Błażejowska 2010: 73–79).

Natomiast najważniejsze ustalenia dotyczące literatury w kontekście istnienia dwóch obiegu to: zaistnienie wydań „podwójnych” (Szaruga 1992: 300), zmiana statusu wysokoartystycznej literatury pięknej, która – z powodu elitarnego charakteru – nie miała wcześniej dla władz tak dużego znaczenia, jak prasa: w drugiej połowie lat 70. proces ten przyśpieszył, właśnie ze względu na powstanie drugiego obiegu (Budrowska 2009: 19), zależność drugiego obiegu od cenzury: w niezależnej prasie literackiej nie omawiało się tekstów wydanych oficjalnie w wersji okrojonej, nie pisało na temat zabiegów zmierzających do obejścia cenzury, ani nie krytykowano słabych testów wydanych poza cenzurą (Szaruga 1992: 305), stworzenie przez władze programu alternatywnej polityki wydawniczej, zaprezentowanej na zjeździe ZLP w Katowicach w 1978 roku (Siekiński 1998: 25), wymuszona na władzach w drugiej połowie lat 80. konieczność rozszerzenia oferty wydawnictw państwowych o utwory pisarzy emigracyjnych (Miłosz, Gombrowicz) i tłumaczenia; w tym czasie próbuje się także odciągnąć od wydawnictw podziemnych ważnych pisarzy krajowych (Konwicki) (Szaruga 1992: 279–319; Ołaszek 2015: 324).

3 / TRUDNE RELACJE. CENZURA I DRUGI OBIEG

W okresie 1976–1990 wyróżnić można, biorąc pod uwagę wypadki polityczne, wydarzenia społeczne oraz zmiany prawne regulujące działalność państwowej cenzury, kilka podokresów: a. początkowy, od powstania drugiego obiegu do powstania Solidarności (połowa 1976–sierpień 1980), b. „karnawał” Solidarności (sierpień 1980–13. grudnia 1981), c. stan wojenny (13 grudnia 1981–22. lipca 1983) oraz d. okres końcowy, od zniesienia stanu wojennego do upadku systemu i formalnej likwidacji cenzury. W każdym z nich inaczej kształtowała się dynamika relacji pomiędzy organami cenzurującymi a drugim obiegiem.

3.1 / Okres początkowy

O wyraźnie udokumentowanej reakcji GUKPPiW na powstanie drugiego obiegu mówić można dopiero od drugiej połowy 1977 roku; wcześniej problemu jakby oficjalnie nie zauważono, przeciwnie – panuje atmosfera samozadowolenia i przekonanie o dobrej współpracy z pisarzami³. Na takie „uśpienie”, zadziwiające jeśli weźmie się pod uwagę narastający kryzys i liczne protesty środowisk twórczych w latach 70., wpłynąć mogło kilka przyczyn: podjęcie bardzo

2 NOW-a wydała je potem w liczbie 1500 egzemplarzy.

3 Jednakże, już wcześniej pojawiają się pojedyncze wzmianki o drugim obiegu, na przykład na naradzie krajowej urzędu cenzury w 1970 r.

absorbującej reformy rynku wydawniczego i reformy samego urzędu cenzury, malejąca liczba tekstów, które wymagały cenzorskich ingerencji, co wiązać można z przyjęciem przez pisarzy strategii przeczekania oraz mały zasięg pierwszych publikacji niezależnych. Warto też podkreślić niepełną jawność podjętej w drugiej połowie roku 1977 cenzorskiej debaty na temat drugiego obiegu. W „programowych” wypowiedziach najwyższych przedstawicieli władz i instancji kontrolujących – wygłoszonych na naradach, czy partyjnych odprawach – sygnalizuje się go omownie, kamufluje, a wzmiankowany wprost jest jedynie w dokumentach operacyjnych (Budrowska 2022: 171–187). Najwyraźniej, w sytuacji kryzysu, uruchomiono w urzędzie proces autocenzurowania, znany skądinąd z innych trudnych dla GUKPPiW momentów, na przykład po śmierci Stalina. Za komentarz niech posłużą ironiczne słowa Aleksandra Pawlickiego, z jego książki o działaniach instytucjonalnej cenzury w latach 1965–1972: „W ustroju prawdziwej wolności nawet władza do władzy przemawia językiem ezopowym” (Pawlicki 2001: 99).

Wyrazistych przykładów relacji pomiędzy cenzurą a drugim obiegiem w okresie początkowym, dostarcza analiza zawartości pisma „Zapis”. Przypomnijmy, że numer pierwszy sygnowano datą styczniową 1977 roku, wstęp Stanisława Barańczaka *Dlaczego „ZAPIS”?* podpisał autor 31. grudnia 1976 roku. W GUKPPiW szybko zorientowano się w wadze periodyku i już jesienią 1977 roku, zlecono sporządzanie szczegółowych sprawozdań z zawartości kolejnych numerów, określając jego profil jako: „przyczynianie się do tworzenia klimatu zagrożenia, bezradności i nihilizmu” (AAN, GUKPPiW, sygn. 1495: 2)⁴.

Dodajmy, że w sporządzonym w 1982 roku (a więc już w czasie obowiązywania stanu wojennego), partyjnym biogramie poety ów wstęp do „Zapisu” wyróżniono jako ważny przyczynek do jego negatywnej oceny:

(...) W latach 1976–1981 Barańczak jest aktywnym wydawcą publikacji Towarzystwa Kursów Naukowych, współredaktorem nielegalnych pism ZAPIS i KRYTYKA. Jest autorem artykułu wstępnego do pierwszego numeru ZAPISU, stanowiącego zarazem jego credo na temat nielegalnej działalności wydawniczej, którą uważa za swój moralny obowiązek jako walkę o czystość literatury przeciw cenzurze w społeczeństwie „totalitarnym” (AAN, KC PZPR VI – 1415: 2).

Egzemplifikacją wywodu przyjdzie uczynić tu dwa teksty literackie o skomplikowanych losach edytorskich: powieść *Ucieczka do nieba* Jana Komolki oraz zbiór *Nowe opowiadania* Jerzego Andrzejewskiego.

O pierwszym pisze Leszek Szaruga: powieść Komolki, nagrodzona w czytelnikowskim konkursie na debiut powieściowy w roku 1975, nie została dopuszczona do oficjalnej publikacji, jej fragmenty ogłoszono natomiast w pierwszym zeszycie „Zapisu”, a w roku 1980 cały tekst ukazał się w obiegu oficjalnym, w Państwowym Instytucie Wydawniczym (Szaruga 1992: 297–319). W 1981 książka otrzymała nagrodę Fundacji im. Kościelskich. Mamy więc sytuację specyficzną: najpierw państwowe wyróżnienie, które teoretycznie gwarantowało publikację, następnie zatrzymanie druku ze względów cenzuralnych, potem ogłoszenie

4 Numer pierwszy „Zapisu” zrecenzowano w połowie grudnia 1977 r. Niezwykle wartościowe materiały znajdują się obecnie w opracowaniu i zostaną wydane jako kolejny tom serii „Cenzura w PRL. Archiwalia” (autorką opracowania jest dr hab. Katarzyna Kościwicz).

fragmentów utworu w drugim obiegu, a potem – całości w obiegu państwowym, a więc za zgodą cenzury. Na koniec jeszcze emigracyjna nagroda.

Na co warto zwrócić tu uwagę badając temat relacji pomiędzy cenzurą a drugim obiegiem? Po pierwsze na problematykę utworu, z opisami degradacji moralnej podopiecznych domu poprawczego i opisami brutalnej przemocy, która spowodowała zakaz druku w roku 1975 i kolejnych. Cenzorskie streszczenie fragmentu opublikowanego w „Zapisie” brzmi (cenzor czytał więc nielegalne pismo): „(...) opowiada on o zdeformowanych, ahumanistycznych systemach wychowawczych w naszych zakładach poprawczych dla nieletnich przestępców” (AAN, GUKPPIW, sygn. 1495: 17). Urzędnik GUKPPIW wskazuje więc powody zatrzymania: cenzurę obyczajową, wyrażającą się zakazem publikowania treści, które sugerują patologie życia codziennego w komunistycznym państwie. Autor powieści wspominał o próbach ocenzurowania tekstu, na które się nie zgodził⁵, więc najprawdopodobniej cenzorzy żądali zmian zgodnych z ideą wyrażoną w cytowanym opisie.

Inną ciekawą kwestią wydaje się szybkość publikacji powieści w „Zapisie”, krótko po odmowie wydania oficjalnego. Można to łączyć z faktem, iż Jan Komolka związany był z poznańską polonistyką, więc mógł zainteresować tekstem wywodzących się z tego samego środowiska redaktorów pisma. Warto zwrócić też uwagę na fakt, iż charakterystyki fragmentu powieści opublikowanego w „Zapisie” dokonano w urzędzie cenzury bardzo wcześnie, bo już w grudniu 1977 roku.

Przykład drugi. Tom *Nowe opowiadania* Jerzego Andrzejewskiego zamierzał opublikować „Czytelnik” w 1976. Jedno opowiadanie z tego tomu – *Msza za poetę* ogłoszono w pierwszym zeszycie „Zapisu”, a więc w styczniu 1977 roku. Z raportów urzędu cenzury wynika, że zbiegło się w to w czasie z kontrolą tomu w GUKPPIW, podjęto więc decyzję o zakazie druku całej książki (AAN, GUKPPIW, 1496, (269/268): 28). Warto dodać, że obrachunkowe opowiadanie *Msza za poetę*, zogniskowane fabularnie wokół mszy żałobnej za zmarłego na emigracji Kazimierza Wierzyńskiego, nie jest odrębną całością, ale fragmentem powieści *Miazga*, niedopuszczonej do druku przez urząd cenzury w roku 1972, a którą autor próbuje w ten sposób „przemycić” do obiegu oficjalnego (Synoradzka-Demadre 2002: CXVII–CXVIII)⁶. Zbiór *Nowe opowiadania* wydano ostatecznie w 1980, w „Czytelniku”, łącznie z felernym opowiadaniem (zgody na druk udzielono 26. listopada, a druk ukończono w grudniu 1980, a więc w czasie erupcji ruchu Solidarnościowego)⁷.

Na co warto zwrócić uwagę w tym przypadku? Po pierwsze na fakt, iż w urzędzie szybko zorientowano się, że opowiadanie zostało opublikowane w drugim obiegu, co spowodowało decyzję o zablokowaniu druku całego tomu (szybki przepływ informacji), po drugie na kilka równoległych powodów eliminacji tekstu: emigracyjną tematykę, ściśle reglamentowaną do końca lat 70., uprzedni druk w „Zapisie”, fakt, że to fragment odrzuconej wcześniej przez GUKPPIW powieści *Miazga*, działalność opozycyjną Andrzejewskiego, który był między innymi i członkiem kolegium redakcyjnego „Zapisu” (cenzurowanie ze względu na autora).

5 Zob. okładka wydania *Ucieczki do nieba* z 1997 wydana w londyńskim wydawnictwie Puls.

6 Drugim fragmentem *Miazgi* opublikowanym w „Zapisie” nr 2 jest przemówienie Andrzejewskiego wygłoszone nad grobem Pawła Jasienicy.

7 Z oględzin stopki redakcyjnej wynika, że tom ocenzurowano, kod cenzora: O-131.

3. 2 / Okres działania Solidarności

Powstanie NSZZ Solidarność i sierpniowe strajki roku 1980, które kwalifikować można, z punktu widzenia urzędu cenzury, jako poważny kryzys polityczny, odczuwany był weń głęboko (Cenzura w PRL 2000; Patelski 2019: 98–119). Należy pamiętać, że wśród postulatów robotniczych wystąpień znalazły się i te, nawołujące do likwidacji cenzury, co doprowadziło – w dużym uproszczeniu – do uchwalenia w lipcu 1981 roku nowej, bardziej liberalnej ustawy o cenzurze (Radzikowska 1990). Jak wynika z badań, miesiące pomiędzy Sierpniem a wprowadzeniem stanu wojennego były czasem największej liberalizacji ostrości cenzury od czasu październikowej „odwilży” (Radzikowska 1990; Gardocki 2015: 317–335).

Jako przykład złożonych relacji pomiędzy cenzurą a drugim obiegiem przywołać można dzieje edytorskie utworów Czesława Miłosza. Nie ma chyba wyrazistszego, a przy tym bardziej kuriozalnego, przypadku edycji tekstów z polską cenzurą w tle (może jedynie *Poemat dla dorosłych* Adama Ważyka, słynna cenzorska pomyłka z roku 1955, kiedy tekst przeczytano w urzędzie zbyt pośpiesznie i skierowano do druku w szczycie letniego sezonu urlopowego) (Budrowska 2009: 71–72).

Stan badań na temat cenzurowania Miłosza jest zaawansowany, przypomnieć tylko trzeba, że nie wzmiankowano jego nazwiska, ani nie drukowano żadnych utworów w obiegu oficjalnym z powodu objęcia w 1951 roku całkowitym „zapisem” (Woźniak-Łabieniec 2012; Gardocki 2015). Jak wynika z dokumentów wywiezionych z kraju przez Tomasza Strzyżewskiego, najpóźniej w roku 1976 zapis złagodzone (Strzyżewski 2015: 86), natomiast artykuły naukowe na temat twórczości autora *Doliny Issy* mogły zacząć się ukazywać od końca lat 70. (Borkowska 2014: 14). Wiktor Gardocki stwierdza, że w materiałach wytworzonych przez GUKPPIW w latach 70. i 80. pojawiają się liczne wzmianki na temat „odpowiednich”, „odnośnych”, czy „szczegółowych” dyrektyw dotyczących osoby i twórczości Miłosza, z czego wysnuwa wniosek, iż zalecenia te nieustannie aktualizowano (Gardocki 2015: 321). Teksty Czesława Miłosza ogłaszano natomiast na emigracji, a po 1976 – także intensywnie w drugim obiegu. W październiku 1980 roku Miłosz otrzymuje literacką Nagrodę Nobla i – z punktu widzenia czytelników mających dostęp jedynie do publikacji pierwszoobiegowych – pojawia się „znikąd” i od razu jako najwybitniejszy polski pisarz współczesny (Gardocki 2015: 321).

Czas, w którym Czesław Miłosz otrzymuje najwyższy literacki laur, zbiega się z intensyfikacją działań opozycyjnych, w tym i publikacyjnych. „Okres między wrześniem 1980 a grudniem 1981 – pisze Justyna Błażejowska – odznaczał się niewyobrażalną mnogością firm wydawniczych i tytułów” i wlicza, że czasie „karnawału” Solidarności dokonano aż piętnastu niezależnych wydań dzieł Czesława Miłosza (Błażejowska 2010: 135). Równoległe, od jesieni 1980, pierwsze utwory noblisty pojawiają się i w oficynach oficjalnych; między innymi *Wiersze wybrane* ogłoszone w Państwowym Instytucie Wydawniczym w 1980 (wydanie następne – już w roku kolejnym).

Przykładem „trudnych” relacji niech będą dwa teksty poety: powieść *Dolina Issy* oraz zbiór esejów politycznych *Zniewolony umysł*.

Pierwodruk *Doliny Issy* miał miejsce w Paryżu w 1955 roku (najpierw w „Kulturze” w odcinkach, potem jako druk zwarty). Niedługo potem, na fali destalinizacji próbowało wydać powieść w obiegu oficjalnym Wydawnictwo Literackie, ale decyzja GUKPPIW była negatywna

(Budrowska 2009: 59 i nast.). Ukazało się wtedy kilka jej pochlebnych recenzji, pióra, między innymi, Ireny Sławińskiej, Zdzisława Łapińskiego, Jana Błońskiego (Woźniak-Łabieniec 2012: 277–295). W obiegu niezależnym *Doliny Issy* nie ogłoszono, w obiegu oficjalnym udało się tego dokonać we wrześniu 1981 roku, a więc w czasie zdecydowanego zelżenia ostrości cenzury i po długim oczekiwaniu (tekst skierowano do druku w maju 1980)⁸. Edycji dokonanej w bardzo dużym nakładzie, stu tysięcy egzemplarzy, towarzyszyła intensywna recepcja tekstu w prasie oficjalnej, utrzymana w przychylnym tonie. Niedługo po ukazaniu się powieści wprowadzono stan wojenny, więc na kolejną publikację *Doliny Issy* trzeba było czekać aż do roku 1989 (Czachowska 1997: 405–425).

Na co warto zwrócić uwagę w tym przypadku? Na zmienność kolei edytorskich utworu, odzwierciedlającą stosunek władz Polski Ludowej do autora (od „zdrajcy” do „wieszacza”) i włączenie kontekstu jeszcze jednego obiegu literackiego: emigracyjnego. Najpierw nastąpił więc druk powieści na emigracji, potem nieudana próba wprowadzenia go do obiegu „pierwszego” w okresie „odwilży”, potem druk oficjalny w okresie solidarnościowej rewolucji, potem znów zakaz (stan wojenny), obowiązujący aż do upadku komunizmu i wydanie w roku 1989.

Zniewolony umysł z kolei, to najgłębiej niecenzuralne i tropione zawzięcie przez organy kontroli dzieło noblisty, o czym wspominał także w wywiadach sam Miłosz (Miłosz, Fiut 2003; Gardocki 2015). Rozpisana na eseje analiza procesu intelektualnego uzależnienia się inteligencji od politycznych i ekonomicznych reguł komunizmu nie mogła być przez polskie władze, ani GUKPPIW, zaaprobowana nawet w okresach najłagodniejszej kontroli. *Zniewolony umysł* ukazał się po raz pierwszy w postaci książkowej w Paryżu, w lutym 1953 roku i szybko zyskał międzynarodową renomę dzieła przełomowego i wywrotowego (przetłumaczono go na język angielski, francuski i niemiecki jeszcze w tym samym roku). Jak stwierdza badaczka, do kraju docierały początkowo jedynie pogłoski o istnieniu tekstu, ale dzięki „akcji balonkowej” Radia Wolna Europa, spuszczenia niewielkich objętościowo książeczek z balonów, pewna ilość egzemplarzy dotarła do polskich czytelników wiosną 1954 roku. Intensywna recepcja tekstu miała miejsce już w okresie odwilżowych zmian, ale jej echa z trudem przedzierały się przez cenzorskie sito i docierały do czytelników tylko w postaci zdecydowanej krytyki (Woźniak-Łabieniec 2012: 173–243).

W drugim obiegu *Zniewolony umysł* był natomiast jednym z najczęściej wydawanych utworów literackich; wydano go na przykład w „NOW-iej” w 1978, 1979, 1980 i 1981 oraz w „Krakowskiej Oficynie Studentów” w 1981 roku. Nie udało się natomiast opublikować tekstu oficjalnie, nawet w okresie przemian solidarnościowych, nie pomogły tu ponobłowskie okoliczności. Nawet dyskurs naukowy na ten temat został zatrzymany, czego przykładem jest monograficzny numer „Pamiętnika Literackiego” (zeszyt 4/1981), z którego usunięto – jako jedyne – te fragmenty artykułów, w których wzmiankowano rzeczony tekst (AAN, GUKPPIW, sygn. 3810: 81–82). Na ogłoszenie w obiegu oficjalnym *Zniewolonego umysłu* trzeba było czekać do roku 1989 (wydanie „Krajowej Agencji Wydawniczej”), jest to więc przykład ilustrujący tezę, że pomimo zdecydowanego zelżenia, w czasie „karnawału” Solidarności, cenzura jednak działała

8 W stopce redakcyjnej powieści kod cenzora F-14-51. W 1980 *Dolinę Issy* drukowało w odcinkach także krakowskie czasopismo „Życie Literackie”.

3. 3 / Stan wojenny

Uchwalona 31. lipca 1981 roku liberalna ustawa o cenzurze, w której podjęto też uchwałę o skróceniu nazwy urzędu do GUKPiW (Główny Urząd Kontroli Publikacji i Widowisk), weszła w życie 1. października. Obowiązywała jednak niewiele ponad dwa miesiące, gdyż dekret o stanie wojennym ją anulował. Zarządzenie prezesa GUKPiW z 12 grudnia 1981 wprowadzało tzw. „cenzurę wojenną” (Radzikowska 1990), w praktyce niezwykle restrykcyjną, obejmującą piśmiennictwo wzmożoną kontrolą. Represje wymierzone w opozycjonistów, internowanie i uwięzienie części z nich gwałtownie zahamowało rozwój drugiego obiegu. Represje dosięgły też pism i oficyn pierwszobiegowych, których działalność zawieszono na kilka miesięcy (wyjątkiem był „Żołnierz Wolności” i gazety partyjne), a przywrócono po kilku miesiącach, późną wiosną roku 1982.

Po zniesieniu stanu wojennego nastąpił powrót do przekształconej wersji nowej ustawy o cenzurze, z zachowaniem niewielkich zmian. Równolegle, mniej więcej od roku 1984, datuje się stopniowy spadek zainteresowania czytelniczego drugim obiegiem, co badacze wiążą z przesytem, wzrastającymi cenami książek oraz spadkiem jakości poznawczej i artystycznej tekstów (Błażejowska 2010).

Wprowadzenie stanu wojennego spowodowało, że jakiegokolwiek relacje pomiędzy cenzurą a drugim obiegiem przestały istnieć, jednakże, już po kilku miesiącach od 13. grudnia 1981 roku, wraz z łagodzeniem cenzury, a z drugiej strony – odbudowywaniem niezależnego ruchu wydawniczego, sytuacja zaczęła się zmieniać. W odniesieniu do zagadnienia omawianego w niniejszym artykule zaryzykować chciałabym stwierdzenie, że o relacjach pomiędzy GUKPiW a drugim obiegiem, pomimo formalnie obowiązującego stanu wojennego, mówić można już od połowy roku 1982. Wiązałabym to z luzowaniem cenzury „wojennej”, nie tyle widocznym w rozwiązaniach formalno-prawnych, a nawet z nimi sprzecznych, ile – w samej praktyce kontroli. Problem jest bardzo ciekawy, badania należałoby kontynuować: na tym etapie badań przyjąć można, iż relacje te charakteryzują się podobną dynamiką jak w „okresie końcowym”.

3. 4 / Okres końcowy

Najciekawszym zjawiskiem dającym się wyróżnić przy analizie relacji pomiędzy cenzurą a wydawnictwami drugoobiegowymi po zniesieniu stanu wojennego wydaje się „przeptywanie” tekstów z obiegu podziemnego do oficjalnego. Wiązać go można zarówno ze wzmiankowanymi próbami przeciągnięcia znanych pisarzy na stronę „rządową”, jak i próbami zneutralizowania przez cenzurę wywrotowego potencjału „książek zbójcekich”.

Dobrym przykładem służy tu powieść *Mała Apokalipsa* Tadeusza Konwickiego. *Mała Apokalipsa* to twórczość powstała w okresie dojrzałości twórczej Konwickiego, a zarazem w okresie przejściowym – rozpiętym pomiędzy próbami druku utworów w obiegu oficjalnym, a ostateczną decyzją pisarza o przyłączeniu się do obiegu niezależnego. Jeszcze w 1976 ogłosił pisarz w wydawnictwie oficjalnym *Kalendarz i klepsydrę* (uhonorowaną, co ciekawe, nagrodą Radia Wolna Europa w 1977), ale już kolejny tekst, *Kompleks polski*, który bezskutecznie próbował ogłosić w „Czytelniku”, zdecydował się oddać w 1977 roku do trzeciego numeru „Zapisu” oraz „NOW-ej” (Kaniecki 2021: XLIII–XLVIII). W raporcie cenzorskim czytamy, iż „(...) zgodnie

z przewidywaniem autora w zamieszczonej w „Zapisie” wersji nie uzyskałaby zgody GUKPPIW na rozpowszechnianie” (AAN, GUKPPIW, 1495, 269/7: 25). *Małą Apokalipsę*, powieść o wymowie zdecydowanie antyradzieckiej, a i częściowo antyrosyjskiej, od razu skierował Konwicki do drugiego obiegu i ogłosił w 1979 roku w dziesiątym numerze pisma i równolegle, w „NOW-iej” (Kaniecki 2021: XLIII–XLVIII).

O tym, że w urzędzie cenzury istniała świadomość głębokiej wywrotowości utworu, świadczy wczesna notatka cenzorska z lipca 1981, w której podkreśla się, że należy eliminować wszelkie postulaty na temat druku utworów: *Pasjans polski* (sic!) oraz *Mała Apokalipsa* (AAN, GUKPPIW, 1627: 107). A to przecież okres obowiązywania „łżejszego kursu”!

Oficjalnie do kontroli w urzędzie cenzorskim trafiła *Mała Apokalipsa* dopiero w roku 1988, by zostać wydana na fali zdecydowanej liberalizacji cenzury (i erozji systemu) przez oficynę „Alfa”, w popularnej serii „Z tukanem” (Konwicki 1988). Nie udało się odnaleźć recenzji cenzorskich tego wydania, ale zamieszczony w stopce kod cenzora jednoznacznie poświadcza cenzuralną zgodę na wydanie tekstu. Słynną edycję z okładką projektu Jana Lenicy (prywatnie – szwagra Konwickiego), ogłoszono w nakładzie 70. 000 egzemplarzy, datując na stronach redakcyjnych copy right na 1979, a na ostatniej stronie okładki wskazując na fakt pierwodruku w drugim obiegu:

Mała Apokalipsa – to niewątpliwie najgłośniejsza i najbardziej wstrząsająca powieść Tadeusza Konwickiego. Jej pierwsze wydanie ukazało się w 1979 roku. (...) To ogromne zainteresowanie wynika nie tylko z walorów artystycznych książki, ale także z określonego kontekstu politycznego, który sprawił, że dopiero teraz ukazuje się ona w Polsce po raz pierwszy nakładem państwowej oficyny. Należy zaznaczyć, że części czytelników znana jest z licznych **nieoficjalnych wydań krajowych** (podkr. – K.B.) (Konwicki 1988: 1988).

Tylko tyle i aż tyle.

4 / WNIOSKI

O tym, że powstanie drugiego obiegu było dla GUKPPIW wstrząsem, poświadczają dokumenty wytworzone przez urząd cenzorski, w których wielokrotnie się go wzmiankuje. Zaskakuje inicjalna ezopowość owego dyskursu, a później – szczegółowość wiedzy na temat tego, co się w nielegalnym obiegu dzieje i szybkość przepływu informacji: cenzorzy opisują podziemną prasę i książki niemal na bieżąco. Wydawać się nawet może, że cenzorzy spędzają na czytaniu tekstów ogłoszonych poza ich nadzorem, niewiele mniej czasu, niż na czytaniu tego, co się do nich oficjalnie kieruje! Przy czym, przyjęte w opracowywanych przez cenzorów notatkach wartościowanie tekstów literackich wydawanych w obiegu niezależnym jest ściśle zgodne z partyjnymi wytycznymi. O drugim obiegu pisze się więc jako o: „ucieleśnieniu wrogiej, imperialnej polityki”, jej „antyradzieckiej wymowie”, „antypolskości”, „manipulowaniu opinią publiczną”.

Wyodrębnienie kilku podokresów – w krótkim stosunkowo czasie 1976–1990 – pozwala zobaczyć szybkość i ilość „zwrotów” w tej relacji. I tak, w okresie początkowym, urząd cenzury zdecydowanie okopuje się na pozycjach, nie udzielając zgody na druk licznym tekstom i wypowiadając się bardzo nieprzychylnie na temat czasopisma „Zapis”. W okresie sierpień

1980 – 12. grudnia 1981 ukazuje się, z kolei, przy milczącej zgodzie cenzury, bardzo wiele dzieł uznanych wcześniej za niecenzuralne, także tych dobrze zadomowionych już w drugim obiegu. GUKPiW nie zaprzestaje jednak swej działalności i nie dopuszcza do edycji w obiegu oficjalnym tekstów najbardziej wywrotowych (*Zniewolony umysł*). Okres po wprowadzeniu stanu wojennego i okres końcowy trwania komunistycznej formacji to czas kryzysu drugiego obiegu, ale także wyjąłowania literatury polskiej; badacze piszą o „czarnej dziurze” drugiej połowy lat 80., czy „międzyepoce” (Niewiadomski 2015: 421–435). Władze próbują zatem „przejąć” część czytającej publiczności i przekierować jej uwagę z drugiego obiegu na obieg oficjalny. Luzuje się zatem zasady kontrolne i pozwala na druk książek, wcześniej niedozwolonych.

Wprawdzie za koniec cenzury uznaje się ustawę z kwietnia 1990 roku (terminem wejścia w życie ustawy był czerwiec 1990 i wtedy też dopiero stopniowo zaprzestano wydawania pism drugoobiegowych), ale znamiona upadku widać już wcześniej. Symbolicznie widziałabym go już w roku 1988, w pierwszym oficjalnym wydaniu *Małej Apokalipsy* Konwickiego.

DIFFICULT RELATIONS. INSTITUTIONAL CENSORSHIP AND THE SAMIZDAT (“SECOND CIRCULATION”) IN POLAND 1976–1990. A LITERARY STUDIES PERSPECTIVE

SUMMARY In the article, the author discusses the relationship between institutional censorship and samizdat in Poland in 1976–1990. The methodological perspective adopted is literary studies, and the article is based on archival searches carried out in the archival collections gathered at the Archives of New Records in Warsaw (primarily in the documents of the Main Office of Press and Broadcast Control). The contents are arranged chronologically, distinguishing the periods: from the creation of the second run to the creation of Solidarity (1976–1980), the Solidarity period (1980–1981), martial law (December 1981–July 1983), the final period of the communist regime (1983–1990), and problematically, taking into account some interesting cases: works by well-known writers (Tadeusz Konwicki, Czesław Miłosz) and works with interesting editorial histories (*Ucieczka do nieba* by Jan Komolka). In the article, the author focuses on the censorship of fiction, presenting the hypothesis that changes in the relationship between censorship and the second circulation are closely related to political crises, which then results – changes in the level of sharpness of control.

MATERIAŁY ARCHIWALNE

- / AAN, GUKPPiW, sygn. 1495, teczka 269/7 [Opracowania informacyjne i analityczne dokonywane na zlecenie, 1977].
- / AAN, GUKPPiW, 1496, teczka 269/268 [Recenzje prac zgłoszonych do wydawnictwa Czytelnik 1976].
- / AAN, GUKPPiW, sygn. 3810.
- / AAN, GUKPPiW, 1627.
- / AAN, KC PZPR, VI – 1415 [Charakterystyki pisarzy. Biogram „Stanisław Barańczak (poeta, eseista, tłumacz)”].

LITERATURA

- / Błażejowska J., 2010, *Papierowa rewolucja. Z dziejów drugiego obiegu wydawniczego w Polsce 1976–1989/90*, Warszawa.
- / Borkowska G., 2014, Miłosz w „Pamiętniku Literackim”. Kartka z dziejów polskiej literatury i humanistyki. *Rodzinny świat Czesława Miłosza*, red. T. Bilczewski, L. Marinelli, M. Woźniak, Kraków, s. 13–16.
- / Budrowska K., 2022, Cenzura instytucjonalna a powstanie drugiego obiegu. Stan badań i perspektywy badawcze. *Cenzura i okolice. Studia o cenzurze instytucjonalnej w Polsce w latach 1944–1990*, Warszawa, s. 171–187.
- / Budrowska K., 2009, *Literatura i pisarze wobec cenzury PRL. 1948–1958*, Białystok.
- / *Cenzura w PRL. Relacje historyków*, 2002, opr. wst. Z. Romek, Warszawa.
- / Czachowska J., 1997, Czesław Miłosz. *Współcześni polscy pisarze i badacze literatury. Słownik bibliograficzny*, Warszawa, t. 5, s. 405–425.
- / *Czarna księga cenzury PRL*, 1977, t. 1–2, Londyn.
- / Dabert D., 2018, *Między wizją a spełnieniem. Profile ideowe i artystyczne czasopism literackich w drugim obiegu wydawniczym 1982–1989*, Poznań.
- / Friszke A., 2007, *Przystosowanie i opór. Studia z dziejów PRL*, Warszawa.
- / Gardocki W., 2015, Rzecz o nieistnieniu Czesława Miłosza. 1979–1981. 1984. *Literatura i kultura schyłkowego PRL-u*, red. K. Budrowska, W. Gardocki, E. Jurkowska, Warszawa, s. 317–335.
- / Kaniecki P., 2011, Wstęp. T. Konwicki, *Kompleks polski. Mała Apokalipsa*, Wrocław, XLIII–XLVIII.
- / Krajewski A., 2004, *Między współpracą a oporem. Twórcy kultury wobec systemu politycznego PRL (1975–1980)*, Warszawa.
- / Konwicki T., 1988, *Mała Apokalipsa*, Warszawa.
- / Miłosz C., Fiut A., 2003, *Czesława Miłosza autoportret przekorny*, Kraków.
- / Niewiadomski A., 2015, „Czarna dziura” czy „międzyepoka”? Tezy o poezji lat 80. 1984. *Literatura i kultura schyłkowego PRL-u*, red. K. Budrowska, W. Gardocki, E. Jurkowska, Warszawa, s. 421–435.
- / Nolbrzak R., 2013, Wpływ powstania drugiego obiegu wydawniczego na kondycję literatury polskiej w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku. *Nie należy dopuszczać do publikacji. Cenzura w PRL*, red. G. Gzella, J. Gzella, Toruń, s. 171–181.
- / Olszek J., 2015, *Rewolucja powielaczy. Niezależny ruch wydawniczy w Polsce w latach 1976–1989*, Warszawa.
- / Patelski M., 2019, „Czujni strażnicy demokracji” ludowej. *Urząd cenzury w województwie opolskim. 1950–1990*, Opole.
- / Pawlicki A., 2001, *Kompletna szarość. Cenzura w latach 1965–1972. Instytucja i ludzie*, Warszawa.
- / Radzikowska Z., 1990, *Z historii walki o wolność słowa w Polsce (cenzura PRL w latach 1981–1987)*, Kraków.
- / Siekierski S., 1998, Drugi obieg jako efekt działania cenzury? *Autor – tekst – cenzura. Prace na Kongres Slawistów w Krakowie*, red. J. Pelc, M. Prejs, Kraków, s. 25–38.
- / Sowiński S., 2011, *Zakazana książka. Uczestnicy drugiego obiegu 1977–1989*, Warszawa.
- / Strzyżewski T., 2015, *Wielka księga cenzury PRL w dokumentach*, opr. wst. Z. Romek, Warszawa.
- / Synoradzka-Demadre A., 2002, Wstęp. J. Andrzejewski, *Miazga*, Wrocław, s. CXVII–CXVIII.

- / Szaruga L., 1992, „Zapis”. Wstęp do opisu. *Piśmiennictwo – systemy kontroli – obiegi alternatywne*, red. J. Kostecki, A. Brodzka, t. 2, Warszawa, s. 297–319.
- / Urbański A., 1992, Cenzura – kontrola kontroli (system lat siedemdziesiątych). *Piśmiennictwo – systemy kontroli – obiegi alternatywne*, red. J. Kostecki, A. Brodzka, t. 2, Warszawa, s. 264–295.
- / Woźniak-Łabieniec M., 2012, *Obecny – nieobecny. Krajowa recepcja Czesława Miłosza w krytyce literackiej lat pięćdziesiątych w świetle dokumentów cenzury*, Łódź.